

Néhány gondolat a nyelvjárások veszélyeztetettségéről

1. „Pusztulnak a nyelvjárásaink!” — Különböző módon, de ezzel a lényegi gondolattal sokan fogalmazták már meg aggodásukat, nyelvészek és nem szakemberek egyaránt. Ha pedig a gyűjtés került szóba, a leggyakoribb metafora a helyzet jellemzésére az volt, hogy a 24. órában járunk. Hogy meddig lesznek még nyelvjárások határainkon innen és túl, nehéz lenne megjósolni. A korrekt válasz valószínűleg így kezdődne: *Ez attól függ...* A visszaszorulás tényezőit, jeleit, formáit már többen érintették, illetve össze is foglalták. (A téma egyik legismertebb tanulmánya IMRE SAMU írása: Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról: ÁNyT. VIII [1972]: 85–104, újabban pedig lásd KISS JENŐ, A regionális nyelvhasználati és nyelvi változások. In: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 243–57.) Nem tekintem feladatommak, hogy e rövid eszmefuttatásban újraértékeljem a visszaszorulás okait, színtereit, vagy hogy szakirodalmi szemlét tartsak. Megelégszem néhány gondolat felvázolásával a nyelvjárások veszélyeztetettségéről. (Egyébként ha pontosabban tudnánk körvonalazni, melyek a legveszélyeztetettebb dialektusaink, talán a gyűjtési terveinken is lényegesen változtatnánk.)

2. Rögtön a gondolatmenet elején érdemes leszögezni: egy nyelvjárás nemcsak a magyar köznyelvvvel szemben veszíthet tért, hanem egy idegen nyelvvvel szemben is. Sőt, ha tovább finomítjuk a kölcsönhatások koordinátarendszerét, észrevehetjük, hogy az idegen nyelv is legalább két megjelenési formájában, a standardban és valamely regionális változatában fejtheti ki asszimilációs hatását. Más helyzetben van tehát a kisebbségben élő nyelvjárású beszélő: az ő nyelvjárásvesztése mögött a legfenyegetőbb veszélyként maga a nyelvvesztés áll. Szemlém során ezért különválasztva foglalkozom az anyaországon kívüli és belüli nyelvhasználókkal.

A határon túli magyarság körében a legkedvezőtlenebb nyelvi helyzetben valószínűleg azok vannak, akik nem valamelyik szomszédos országban élnek, hanem távolabb, esetleg más kontinensen, például Amerikában vagy Ausztráliában. Egyrészt az anyaországtól, illetve a szomszédos országok magyar közösségeitől való távolság, másrészt a külföldi csoportok nyelvhasználati, esetenként nyelvjárású heterogenitása egyszerre hatnak oda, hogy az újabb generációk nyelvi kompetenciája biztosan haladjon a nyelvvesztés és a regionális elszíntelenedés irányába.

E folyamat szomszédos országban is bekövetkezhet: gondoljunk például az Ausztriába kivándorolt és valamely nagyváros (Bécs, Linz stb.) magyar kisközösségeiben — vagy éppen ezektől elkülönülten — élőkre. Nyelvi elszakadásuknál már csak a nyelvjárási lehet nagyobb: ha nem folyamatos, eleven a kapcsolat a kibocsátó szűkebb szülőfölddel, a tápláló gyökereket kíméletlenül elvágja az idő. (A standardot az elérhető médiumok még közvetíthetik.) Hasonló nyelvészeti helyzetet jellemezhetők például a horvát, szlovén, román főváros magyar kolóniái, szórványai. Ezek mögött nincs közös helyi nyelvjárás, és nagyok a nyelvmegtartás egyéni különbségei is. Határozottabb nyelvjárásosság jóformán csak olyan első generációs elvándorlóknál figyelhető meg, akik valamely színes dialektusú vidékről származnak, és elsődleges vagy kizárólagos anyanyelvük nem a (regionális) köznyelv.

Jóval kedvezőbb nyelvi-nyelvjárás helyzetben vannak azok a szomszédos országokban élő magyarok, akik elhagyták ugyan szülőfalujukat, de csupán egy közeli városba költöztek be — főleg megélhetési gondok miatt. Ezen belül is lényeges különbség tapasztalható a befogadó város nyelvészeti, etnikai struktúrája (és persze egyéni nyelvi attitűdök) alapján. Vegyük például az erdélyi Székelyudvarhely, Marosvásárhely, illetőleg a szlovákiai Kassa, Érsekújvár esetét. Az említett erdélyi városok magyarsága számottevő, létalapot adván az anyanyelv — főleg informális helyzetű — továbbéléséhez. A regionális köznyelv erős szálakkal kötődik a szomszédos székely nyelvjárás tömbhöz, de az anyanyelvjárásnak a városi közegben való használata sem ütközik különösebb akadályba. (A központi magyar normaváltozat gyengébb jelenléte ez esetben akár kedvező körülményként is értékelhető.)

Ha a további példaként kiszemelt szlovákiai városokkal, Kassával, Érsekújvárral végzünk gyors összevetést, közös és eltérő vonásokat egyaránt felfedezhetünk. Hasonló a helyzet abban a tekintetben, hogy a tömbmagyarság peremén, egy színes, egyedi formákban bővelkedő nyelvjárás régió, a palóc hatóköréről van szó. Ha viszont azt nézzük, hogy Kassa és Érsekújvár magyarsága számáranyát tekintve jóval szerényebb, mint a székely városoké, illetve a magyar nyelv helyzete is gyengébb, az ide költözők nyelvjárása — ezzel szoros összefüggésben — ugyancsak veszélyeztetettebb.

Ha a nagyvárosokra, például Kolozsvárra, Pozsonyra vetünk egy pillantást, a veszélyeztetettségi skálán ismét negatív irányban mozdulunk el. Nemcsak a magyar lakosság látványos és időben gyorsuló háttérbe szorulása miatt, hanem a nagyvárosi lét erős izolációs hatása és a különböző nyelvjárás régiók színeit egybeolvasztó működése miatt is. (Kolozsvár esetében főleg a mezősegi és székely jegyek, Pozsony vonatkozásában pedig a palóc és kisalföldi — „dunai” — vonások ötvözdésével kell számolnunk.) Még erősebb integrációs folyamatok zajlottak és zajlanak a Délvidéken, ahol például a nagyobb városokba — mondjuk Újvidékre, Szabadkára — zömmel keverék nyelvjárások képviselői költöz-

tek be, a dialektális háttér az ismert történelmi, településtörténeti okok folytán igen tarkának mondható.

Szemlénk eddigi szakaszában olyan határon túli beszélők sorsával foglalkoztunk, akik elköltöztek az anyanyelvjárásukat adó településről: a szülőfaluból, kisvárosból. Ha a közösségváltás — akár több nemzedéket figyelembe véve — nyelvcserehez vagy nyelvjárásvesztéshez vezetett, akkor a végeredmény az érintett nyelvjárások „veszteséglistáját” is növelte. Ha nem tudnánk, milyen jelentős „tételekről” van szó, azt mondhatnánk, efféle mozgások minden nép, népcsoport, dialektus életében előfordulnak, ettől még a kibocsátó közösség élhet és fejlődhet. Sajnos azonban ott is a negatív tendenciák erősödnek.

3. Nézzük ezek után azokat a nyelvjárásokat, amelyeknek beszélői helyben maradnak. Amint említettük, a kisebbségi lét, amennyiben több eleme a nyelvvesztés irányába hat, közvetve a nyelvjárások számára is „veszélyforrásokat” tartalmaz. Ha azonban a nyelv létét általában veszélyeztető tényezőktől most eltekintünk, azt tapasztaljuk, hogy az elszigeteltség kedvez a regionalizmusok megőrzésének. (Ezt a tételt újabb empirikus kutatások is megerősítik; lásd például a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének hármas határ menti vizsgálódásait: Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából. Szerk. P. LAKATOS ILONA. Nyíregyháza, 2002.) Az elszigeteltségi tényezők össze is adódhatnak: kisebbségi lét + peremhelyzet + nyelvi tömbön kívülség + szigethelyzet + anyanyelvi média hiánya, illetve korlátozottsága + társadalmi és földrajzi immobilitás stb. — mindezek a nyelvjárások konzerválódásához, archaizálódásához vezetnek. (A klasszikus példa a csángók helyzete. De a moldvai falvak nyelvi-nyelvjárási állapotában is jelentős eltérések vannak, lásd az északi csángók és a székelyes falvak különbségét.) Vagyis, ahogy mondani szokták, a sok rosszban is van valami jó. Az, hogy a XXI. század elején még eséllyel gyűjthetünk akár középkori gyökerű néprajzi és népnyelvi reliktumokat, annak is köszönhető, hogy Trianon után bőséggel található a magyar nyelvterület peremlein elszigetelődött kisközösségek. (Paládi-Kovács Attila mondta egy beszélgetésünk alkalmával, hogy a nyugat-európai néprajzosok nem titkolt irigységgel tekintenek a magyar kutatókra, mivel nekünk még lehetőségünk van pótolhatatlan kulturális kincsek összegyűjtésére. — De vajon meddig?)

És mi a helyzet az anyaországi nyelvjárásokkal? Bár az országhatár és egy másik államnyelv, hatalmi struktúra nem játszik szerepet sorsuk alakulásában, az elszigeteltségi tényezőknek itt is kiemelt szerepe van. Vagyis: minél távolabb van egy település a városoktól, különösen az ipari-gazdasági-szellemi stb. központoktól, annál inkább hagyományörző, és viszont. Különösen a főváros közeli falvak vannak kitéve a nyelvjárásvesztés hatóerőinek. IMRE SAMU nagymonográfiájában (MMNyjR. 360) még felvett egy Budapest környéki nyelvjárástípust, de csak két kutatóponttal: E-11: Mány, E-18: Bugyi. Az új egyetemi nyelvjárás-tankönyv (MDial.) tipológiai fejezetében (265) ezt az egységet már nem iktat-

tam a megújított rendszerbe, tekintettel arra, hogy a Magyar Nyelvatlasz gyűjtése óta eltelt fél évszázadban oly mértékű dialektusvesztés következett be, amely indokoltá tette a csoport megszüntetését. Erre a sorsra jutott a palóc régió Szikszó környéki típusa is (melyet IMRÉNél egy kutatópont, az L-13-as Alsóvadász képviselt), mivel a legfontosabb palóc hangtani vonás, az illabiális rövid *á* és a labiális hosszú *ā* korrelációja itt már a gyűjtés idején sem létezett. A köznyelviesedés oka ez esetben nem egy város közelségével magyarázható, hanem azzal, hogy Szikszó környéke a palóc tömb délkeleti peremén található, ahol egy átmeneti (kontakt)zóna húzódik, a Tisza–Körös-vidéki és az északkeleti régió nyelvjárásaival szomszédságban.

Itt jegyzem meg, hogy a Budapest környéki nyelvjárástípus felszívódásában történelmi távlatban nemcsak a főváros közelsége játszott szerepet, hanem az is, hogy az illető terület ugyancsak több régió ütközőzónájában helyezkedik el (délalföldi, közép-dunántúli–kisalföldi, palóc). Vagyis a XIX. század végére, mikorra Budapest modern nagyvárossá nőtte ki magát, az itteni, környékbeli nyelvjárások már jelentősen kiegyenlíthették, tompíthatták egymást. Ami pedig az innen kiinduló széles átmeneti zónát illeti, róla a következőket írtam: „A színesebb nyelvjárástípusok visszaszorulásának nemcsak az átmeneti sávok szélesedése a következménye, hanem az is, hogy körülbelül a Budapest–Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban, amelyben a szóban forgó Budapest környéki nyelvjárás is lassan feloldódik.” (JUHÁSZ, A magyar nyelvjárások területi egységei: MDial. 266).

Ha rátekintünk a „Magyar dialektológia” tankönyv 5. számú mellékletére, amely a magyar nyelvjárási régiókat és csoportokat ábrázolja, láthatjuk, hogy a közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna egyrészt a Tisza vonalát követve továbbhalad északkeleti irányban, egészen a nyelvhatárig (hogy a Szolnok fölötti rész elkülönítendő-e, az külön vizsgálat tárgya lehet), másrészt nyugatról beletorkollik egy másik ütközőzónába, amelynek a tengelye a Duna nyugati partján jelölhető ki. Ez a két átmeneti zóna a legszélesebb a magyar nyelvterületen, és egyben ezek közelítik meg legjobban az ország szellemi központját, a fővárost. (A Tisza–Körös-vidéki régió és a mezőségi között is földrajzilag széles elválasztóvonal húzódik, de ennek nagy részét gyéren lakott hegyvidékek teszik ki, tehát a nyelvjárási kontinuum sokkal hézagosabb.) Átmeneti nyelvjárások találhatóak még szinte minden régió között (például a Dunától nyugatra a nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi és a dél-dunántúli között), de jóval szűkebb sávban.

4. Melyeket tarthatjuk tehát (a mai) Magyarország legveszélyeztetettebb nyelvjárásainak? Elsősorban azokat, amelyek a két legnagyobb — nevezzük így: tiszai és dunai — ütközőzónában, valamely város közelében, különösen pedig Budapest agglomerációs körzetében található. És vajon hogyan áll ezeknek a haldokló regionális nyelvváltozatoknak a kutatása? Ha egy szóval akarnék vála-

szolni, azt mondanám: elégtelen. Míg például Moldvába vagy a székelyekhez kutatócsoportok és egyénileg gyűjtők egyre sűrűbben jutnak ki és hoznak értékes anyagokat (igaz örömeinkre), addig a központi és az átmeneti nyelvjárásaink feltárása igen szerénynek mondható. Ennek természetesen számos oka van. Kevesen akarnak például nyelvi törmelékeket szedegetni, amikor a peremekről gazdag zsákmánnyal lehet hazatérni. De vajon jól van-e ez így? Nem kellene-e a régészekhez hasonlóan legalább leletmentő terepbejárásokat tartanunk, mielőtt a XXI. század kulturális és nyelvi buldózerei végleg legyalulják ezeket a tájakat?

JUHÁSZ DEZSŐ

